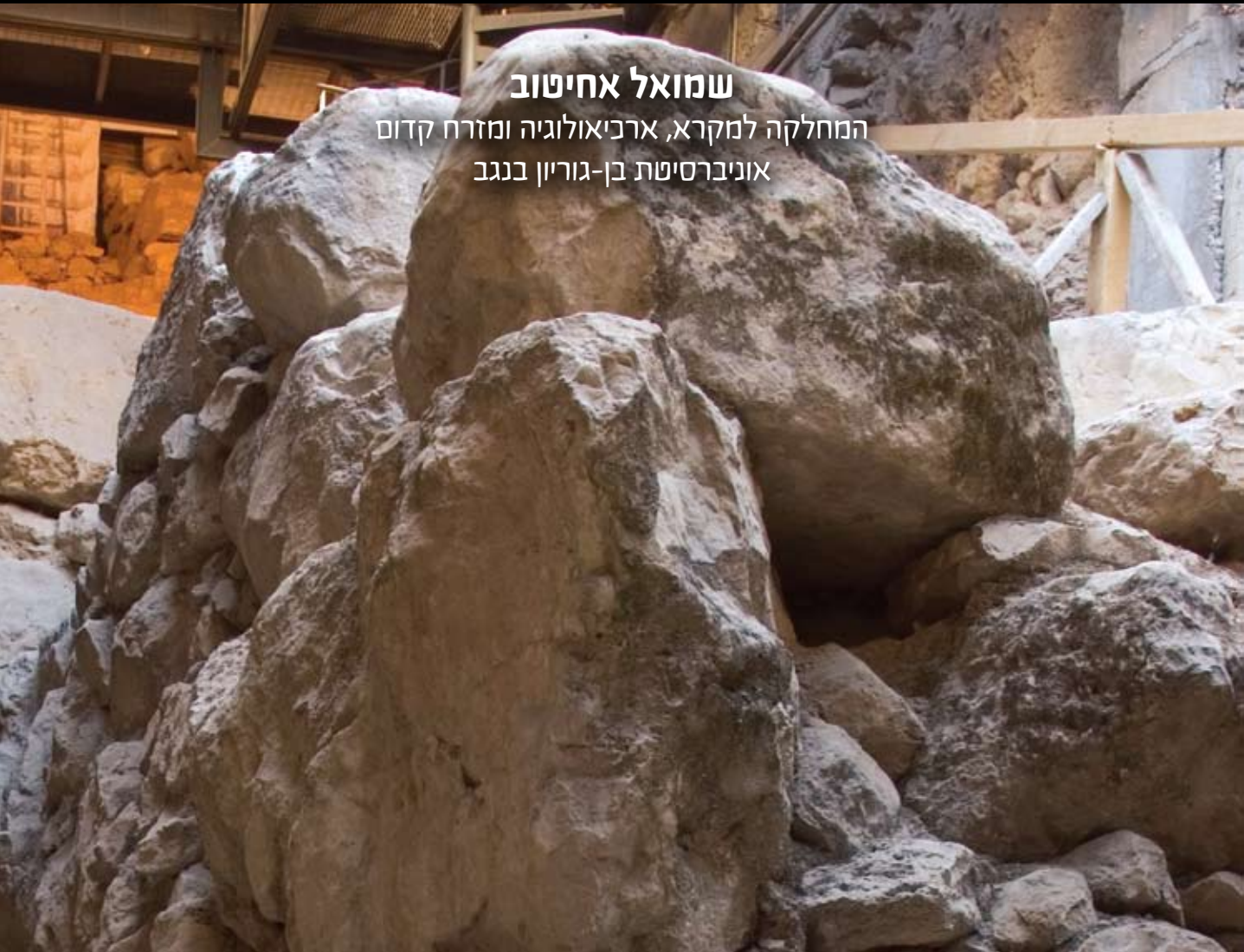

ירושלים בתקופת אל-עמארנה

שמואל אחיטוב

המחלקה למקרא, ארכיאולוגיה ומזרח קדום
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

תקופת אל-עמארנה¹ היא פרק מיוחד בתולדות המזרח הקדום בימי הממלכה החדשה של מצרים. מבחינה ארכיאולוגית היא מקבילה לתקופת הברונזה המאוחרת ב1 בארץ-ישראל. כמובן שאי-אפשר לתחום גבולות לתקופות היסטוריות, אבל בכל זאת אנחנו עושים כן לנוחיותנו, אלא שעלינו לזכור שהגבולות גמישים ועבירים. וכך, 'תקופת אל-עמארנה' הוא למעשה שם מלאכותי שהורחב מהתקופה הקצרה שבה עבר השלטון המצרי לבירה חדשה במצרים התיכונה, לאַחַת-אַתון היא אל-עמארנה, באמצע הדרך בין מופ (היום בשוליה הדרומיים של קהיר) לנוא-אמון (היום לוקסור). זה הוא שם מלאכותי לתקופת מלכותם של אַמְנַחְתֵּפּ השלישי (1353-1351 לפסה"ס) ואַמְנַחְתֵּפּ הרביעי (אַחִינַאֲתוֹן; 1337-1335 לפסה"ס) מלכי מצרים בני השושלת השמונה-עשרה. אחד המאפיינים העיקריים של התקופה הוא ריבוי המקורות המאירים אותה, וזה הודות לשרידי הארכיון של משרד החוץ המצרי שנתגלו באקראי בתל של אל-עמארנה.

מה יש בו, בארכיון זה? - הארכיון כולל שרידים של תכתובת ענפה בין החצר המצרית למלכי המזרח הקדום: בבל ואשור, ממלכת מיתני בצפון מסופוטמיה ודרום-מזרח אַנטוליה, ממלכת החתים במרכז אנטוליה, ממלכת אַרְנַה שבמערב אנטוליה, ואַלְשֵׁי שבקפריסין. אבל לענייננו חשובה יותר חליפת המכתבים בין החצר המצרית לשליטים של ערי הממלכה בכנען רבתי. מכתבים אלה, שרובם נכתבו אכדית, השפה הבינלאומית של התקופה, על לוחות חומר לא-שרוף, מגלים לנו את תמונת הפרובינציה המצרית כנען ויחסי הכוחות בין מלכי הערים, על הבריתות שביניהם, המופרות לפי הצורך; את יחסיהם מצד אחד לריבון המצרי, ומצד שני לממלכות היריבות למצרים.

התמונה העולה מהתכתובת כמובן שאינה שלמה שכן מה שיש לפנינו הוא שרידים של הארכיון (סך הכל 350 מכתבים וקטעי מכתבים, ועוד 32 תעודות ספרותיות ודידקטיות), ולא הארכיון השלם. ממילא גם אם היה לנו ארכיון מלא הוא אינו יכול לצייר תמונה שלמה, רק לתאר חלק מהתמונה. חלק מהארכיון, חלקו הפעיל, נלקח בוודאי לנוא-אמון כאשר אַחַת-אַתון (אל-עמארנה) נעזבה, מעט יותר מעשור לאחר הקמתה, וחצר המלוכה שבה לבירה הישנה. מה שנתר באַחַת-אַתון הוא הארכיון 'המת', התעודות שכבר לא היה בהן צורך. אבל לא כל הארכיון 'המת' הגיע לידנו. איננו יודעים כמה תעודות התפוררו ואבדו עוד לפני שהתגלו. תעודות אחרות אבדו בטלטולי הדרך מאל-עמארנה ללוקסור, ומשם לקהיר.

1 עד היום המהדורה הטובה ביותר של מכתבי אל-עמארנה היא מהדורת קנודטזון (קנודטזון 1915 (1964)). לתרגום אנגלי ראו מורן 1992. לתרגום עדכני של מכתבי אל-עמארנה ראו: כוכבי-רייני תשס"ה. חלק גדול מהתרגומים בספרה מבוסס על השוואות וקריאות חדשות של הטקסים עצמם על ידי פרופ' אי"פ רייני. קטעי התרגומים במאמר זה מובאים מספרה של כוכבי-רייני. עד היום יש ערך רב לעבודת הדוקטור של נ' נאמן (נאמן 1975).

על כל פנים עלינו להודות למזל הטוב של גילוי הארכיון שכן בלעדיו לא היינו יודעים כמעט ולא כלום על המערכת הבינלאומית של התקופה, לא כל שכן על ארץ-ישראל ועל ירושלים שעליה נדבר כאן.

כמה מכתבים מהארכיון נשלחו למצרים מירושלים, ועוד כמה מכתבים נוגעים אליה במישרין או בעקיפין. לולי נתגלה הארכיון כלל לא היינו יודעים על קיומה של ירושלים בתקופת אל-עמארנה או בתקופת הברונזה המאוחרת בכלל. מבחינה ארכיאולוגית ירושלים של תקופה זו היא עיר רפאים. כמעט ואין שום שרידים מירושלים של תקופת הברונזה המאוחרת, זולת מעט "חרוסת", קצת שברי חרסים. לו היינו צריכים לסמוך על הארכיאולוגיה בשחזור תמונת כנען של תקופת אל-עמארנה לא היינו יודעים דבר על המאבקים הפנימיים בין שליטיה ועל שלל הבריתות והאינטריגות שלהם בינם לבין עצמם, ובינם לבין הממלכות השכנות, ועל יחסיהם עם חצר הריבון והפקידות המצרית.

ברור לנו ולכל בר-דעת שירושלים היתה "עיר ממלכה" בתקופת אל-עמארנה. עיר שניהלה קשרים ישירים עם החצר המצרית והיתה מעורבת בפוליטיקה של כנען. היכן היא אפוא העדות הארכיאולוגית על ירושלים של תקופת אל-עמארנה? - אין לי, ואין לי כאן דעה עצמאית, אלא לשער שהעיר של תקופת אל-עמארנה שהיתה בנויה על סלעי שלוחת "עיר

איור 1: עיר דוד, חפירות 'בית המעיין' על המדרון המזרחי. משמאל - שוליו הדרומיים של המעבר המבוצר מתקופת הברונזה התיכונה 2. בחלקו התחתון של המדרון (מתחת לפיגומי המתכת) ניתן להבחין ביסודות מגדל המעיין מתקופה זו.

דויד" שבשוליה אנו יושבים הערב, נפגעה ביותר כשעל אותם סלעים עצמם הוקמה הערים של התקופות הבאות עד לתקופת בית-שני. שרידיה נסחפו או הושלכו אל המדרונות המקיפים את שלוחת ההר ושם נקברו תחת שכבות סחף מאוחרות יותר. אולי אף טולטלו למקומות אחרים כחומרי מילוי ופילוס. החומות והביצורים של העיר של תקופת הברונזה, ובכלל זה תקופת אל-עמארנה, אפשר שאין להכירם משום שהם התבססו על החומות האיתנות והביצורים של תקופת הברונזה התיכונה ב2 (MB IIB; 1550-1750 לפסה"נ בקירוב). קטעים מחומות ירושלים של תקופת הברונזה התיכונה ב2 נתגלו בחפירות של קניון ושילה במדרון המזרחי של שלוחת עיר דויד.

הודות לחפירותיהם של רוני רייך ואלי שוקרון אנו מכירים את הביצורים האיתנים של איזור המעיין מתקופת הברונזה התיכונה ב (אולי מחלקה המאוחר יותר). יש להניח שביצורים אלה

איור 2: מכתב של עבד־הַיָּבֵה מלך ירושלים לפרעה
אמנחתפ ד' (אחינאתון) [א"ע 287].

שימשו גם את העיר של תקופת הברונזה המאוחרת. מבחינה זאת ניתן להשוות את המצב בירושלים למצב במגידו. גם במגידו לא נתגלתה חומת העיר של תקופת פרעה תחותימס השלישי, למרות שבתיאור כיבושה של מגידו מסופר כיצד תושבי העיר העלו העירה את המלכים הכנעניים המובסים כשהם מושכים אותם בבגדיהם מעל החומה.

ב

עתה, משנתברר לנו שהארכיאולוגיה לא תושיענו נפנה אל התעודות: בתיק של עבד-ח'יבה מלך ירושלים 11 תעודות: מס' 271, 279-280, 285-291, 366. שישה או שבעה מכתבים שלח עבד-ח'יבה לפרעה, כולם כנראה לאמנחתפ הרביעי. אלה הם מכתבים 285-291 (גם מכתב מס' 291 השבור ביותר עד שאי אפשר להעלות ממנו דבר, הוא מכתב של עבד-ח'יבה כפי שעלה מהבדיקה הפטרוגרפית שלו). מכתב מס' 280 נכתב על ידי שְׁנֹרְדָתָה לפרעה, ובו תלונה על עבד-ח'יבה. לפי העניין גם מכתבים 279 ו-366 שנכתבו על ידי שְׁנֹרְדָתָה, ומכתב מס' 271 שנכתב על ידי מֶלְכָּאֱלוּ מלך גזר, העוסקים בפרשת עבד-ח'יבה ויחסיו עם שכניו, שייכים לתיק זה.²

נראה שכרונולוגית המכתב הראשון בתיק מכתבי ירושלים אינו מכתב של עבד-ח'יבה עצמו אלא של שְׁנֹרְדָתָה (א"ע 366). באף אחד ממכתביו של שְׁנֹרְדָתָה לא נזכרת עירו. ההשערה המקובלת היום על כל החוקרים היא כי שְׁנֹרְדָתָה היה מושל גת, וזה על סמך מכתב מס' 290, מכתב של עבד-ח'יבה לפרעה שבו הוא מאשים את מֶלְכָּאֱלוּ מלך גזר ואת שְׁנֹרְדָתָה: "ראה המעשה אשר עשו מֶלְכָּאֱלוּ וְשְׁנֹרְדָתָה... הם הכינו את צבאות גזר, גת וקעילה. לכדו את העיר רַבְתָּה... המעשה נגד הארץ היה בפקודת מֶלְכָּאֱלוּ וב[פקודת] שְׁנֹרְדָתָה [יחד ע]ם גת". מאחר שבשני מכתבים אחרים של שְׁנֹרְדָתָה (א"ע 279-280) מוזכרת קעילה כעיר שערקה ממנו אל עבד-ח'יבה, הרי שאין מועמדת אחרת להיות עירו של שְׁנֹרְדָתָה כי אם גת, קעילה אכן נמצאת בין גת לירושלים וגזר. בדיקות פטרוגרפיות של מכתבי שְׁנֹרְדָתָה מלמדות כי חומר המכתבים מתאים לשפלה הנמוכה, ומבחינה זו הוא מתאים לתל צִפִּית³, שהיום אין חולק על זיהויה בגת.⁴

2 סדר המכתבים שנקבע בשעת הפרסום הכולל הראשון שלהם על ידי קנודטזון אינו משקף בהכרח את הסדר הכרונולוגי שלהם. שיחזור הסדר הכרונולוגי של המכתבים תלוי בבניין ההגיוני המשוער שלהם לפי הדמויות הפועלות באותה עת. כמובן יש מחלוקות שונות בין חוקרי תקופת אל-עמארנה.

3 גורן פינקלשטיין ונאמן 2004. מכתב 278 יוצא דופן בין מכתבי שְׁנֹרְדָתָה שכן החומר שלו אינו זהה לשל שאר מכתביו. החומר של מכתב 278 אופייני לעמק האורך המפריד בין הר יהודה לשפלתו (כביש בית שמש-בית גוברין) והמקום הקרוב ביותר שהוא יכול לבוא ממנו הוא איזור נתיב הליה. נראית לי הסברה שהוא נכתב בקעילה שהיתה מערי ממלכתו של שְׁנֹרְדָתָה (שם: 291).

4 לזיהוי ולניתוח מפורט של המקורות ראו: רייני 1975.

לפי מכתב מס' 366 שְׁנֹרְדֵתָה וְעֵבֶד-חֵיבָה הינם בני ברית הנלחמים שכם אחד נגד אויב שאיננו יודעים לזהותו. וכך כתב במכתבו: "ידע נא המלך אדוני שהרגתי את (איש) העֶפְרוֹ אשר התקומם נגד הארצות שנתן האל של המלך אדוני בידי, ואני הרגתי. ואמנם ידע נא המלך אדוני, שהם עזבוני - כל אחי - ואנוכי הוא, ועֵבֶד-חֵיבָה לוחמים בעֶפְרוֹ. "הכינוי עֶפְרוֹ, או חֵיבָה, מציין שכבה חברתית. אין לו קשר לשוני או אחר עם המונח האתני עברי. הוא נפוץ בכל רחבי המזרח הקדום מממלכת החתים בלב אנטוליה ועד מצרים, בכל האלף השני לפסה"ס, ולאנשים הנקראים בכינוי זה שמות פרטיים שונים בהתאם למקומות מושבותיהם. הם יכולים להיות גרים או תושבים, פועלים או שכירים, כולל שכירי צבא, וגם כנופיות של ריקים, חסרי רכוש החיים בשולי החברה כגודודיהם של יפתח ודויד. בחלק ממכתבי אל-עמארנה הכינוי עֶפְרוֹ הוא סתם כינוי גנאי לאויב, גם אם איננו נמנה על שכבת העֶפְרוֹ, והוא אחד מהמלכים היריבים. במכתב הנוכחי שְׁנֹרְדֵתָה משתמש בכינוי עֶפְרוֹ לאדם מסוים שהוא מתאר אותו כמורד "אשר התקומם נגד הארצות שנתן האל של המלך אדוני בידי", וגם לכלל האויבים המשותפים שלו ושל עֵבֶד-חֵיבָה. מדבריו: "ידע נא המלך אדוני, שהם עזבוני - כל אחי - ואנוכי הוא, ועֵבֶד-חֵיבָה לוחמים בעֶפְרוֹ." עולה שחל פילוג בקואליציה של שְׁנֹרְדֵתָה ועֵבֶד-חֵיבָה. כל 'אחיו', היינו המלכים שווי המעמד של שְׁנֹרְדֵתָה עזבוהו, ורק עֵבֶד-חֵיבָה נותר עמו להילחם בעֶפְרוֹ. מי הם העֶפְרוֹ המסוימים שבהם הם נלחמים איננו יודעים, לא אתפלא אם גם 'אחיים' שעזבוהו נכללים בתוכם. המשך המכתב חושף אולי את זהותם של האחים או חלקם: "וסֶרְתָה מושל עכו ואֶנְתֶּרְתָה מושל אכשף, שניהם מיהרו לעזור לי בחמישים מרכבות - ועתה הם עוינים אותי". נראה שהוא מבקש לומר שבעבר, אולי בעבר הקרוב, מלכי עכו ואכשף עזרוהו, אבל עתה הם עזבוהו והיו לו לאויב. אולי הם האחים שעליהם הוא מתלונן.

הדבר המעניין במיוחד הוא ההיקף הגיאוגרפי של הקשרים המדיניים של שְׁנֹרְדֵתָה ועֵבֶד-חֵיבָה. אין המדובר רק באיזור המצומצם של המשולש גת, ירושלים וגזר, הוא מקיף גם את עמקי הצפון עכו ואכשף (תל כיסאן בעמק עכו). המדובר כנראה במאבקם של עֵבֶד-חֵיבָה ושְׁנֹרְדֵתָה בלְבָאִי משכם שבשלב מסוים סֶרְתָה היה נגדו ואחר-כך הפך את עורו. לפי מכתב של בְּרִדְיָה מושל מגידו (א"ע 245) הוא ו"אֶחָיו" נצטוו לתפוס את לְבָאִי ולשלוח אותו חי למצרים, כנראה לעמוד לפני פרעה לבירור. לְבָאִי אכן נתפס והיה בידי בְּרִדְיָה במגידו, משם היה אמור להישלח לעכו לרדת למצרים באניה, כדברי בְּרִדְיָה: "אבל סֶרְתָה לקח את לְבָאִי ממגידו ואמר לי: 'באניה אשלח אותו למלך'. אלא שלְבָאִי שיחד את סֶרְתָה וזה שיחרר אותו לביתו: "ואכן סֶרְתָה לקח אותו ושיחרר אותו מחנתון לביתו. וסֶרְתָה לקח את כסף פדיונו מידו... וכך סֶרְתָה שחרר את לְבָאִי, וסֶרְתָה שחרר את בְּעַל-מְהָר (מושל גת פְּדֵלָה) לביתם". הסוף היה שלְבָאִי לא הגיע לביתו ונהרג בדרך. כנראה היתה כאן איזו שהיא קנוניה. בְּרִדְיָה כנראה לא רצה שלְבָאִי יגיע למצרים.

נשוב למכתבו של שְׁנֹרְדֵתָה. המכתב מסיים בבקשה מהמלך לשלוח את נְחִי'מוֹ: "יישר נא בעיני

המלך אדוני. וישלח נא את ינח'מו, ולו נילחם, וכך אכן תשיב את ארצות המלך אדוני עד קצה גבוליהן". ינח'מו היה פקיד גבוה, נציב פרעה בכנען, כנראה היה בעל מעמד וסמכויות רבות משל פקידים מצריים אחרים. על כך אפשר ללמוד מהתערבותו בעניינים רבים בכנען. המקורות שבידנו אינם מוסרים את דרגותיהם של הפקידים. הכותבים והמכותבים ידעו יפה במי הם מדברים, ומה מעמדם של הפקידים השונים. לפי שמו ינח'מו, היינו ינעם, היה ממוצא שמי. נראה שמצבם של שְׁנֹרְדָתָה ועבד-חִיבָה אכן היה קשה. הם התקשו לעמוד לבד מול קואליציה חזקה שנתכוננה נגדם, נזקקו לעזרת מצרים, וביקשו לשלוח את הנציב המצרי להתערב לטובתם.

מסתבר שתשובתם נענתה חלקית. ינח'מו עצמו לא הגיע, הוא הסתפק במשלוח צבא: "ל[כ]ן [ינח'מו] שלח כו[ח] צבאי, אך הוא לא י[צא]". אלא שהדבר לא סיפק את בקשתו של עבד-חִיבָה (א"ע 285). אלא שהמכתב סתום למדי. עבד-חִיבָה עוסק בו בענייניו שלו: הוא מתלונן על שליח ששלח למצרים מעוכב שם: "מדוע המ[לך] אדוני? אינו שולח את שליחי?". במכתב גם תלונה לא ברורה על חיל המצב שהיה מוצב בעירו. לעומת זאת עבד-חִיבָה מבקש שהמלך ישלח צבא סדיר מצרי, ו"א[ם] אין צבא סדיר, ישלח נא המלך נציב אשר יביא את [מושלי-] הערים", כנראה יביאם למצרים.

מכל מקום שְׁנֹרְדָתָה אינו נזכר במכתב. האם כבר נתפרקה החבילה בין שְׁנֹרְדָתָה ועבד-חִיבָה? נראה שכן הוא. עתה כשכנים שכבר אינם צריכים לעשות יד אחת נגד אויב משותף הגיע הזמן לשוב לסכסוכי שכנים רגילים. אלה מתגלים במכתבים הבאים של שְׁנֹרְדָתָה ועבד-חִיבָה.

ג

הסכסוך התורן היה על הבעלות על קעילה, רִבְבָתָה ובית חורון? (ראו להלן). סכסוך זה עומד במרכזם של כמה מכתבים. במכתב מס' 279 מתלונן שְׁנֹרְדָתָה: "ידע נא המלך אדוני כי [ח]רבה ארץ המלך [אדוני] בש[ל] עריקת [אנ]שי קעילה אל הבוגדים". הוא אינו כותב מי הם הבוגדים שאליהם ערקו הקעילתים? - תשובה על כך נקבל במכתב 280 שבו שְׁנֹרְדָתָה מודיע לפרעה: "המלך אדוני שלחני להילחם בקעילה, נלחמתי ועתה שלום לי. עירי הושבה אלי". אם נדייק בדברי שְׁנֹרְדָתָה "המלך אדוני שלחני להילחם בקעילה", הרי שגם אם שְׁנֹרְדָתָה לא נשלח על ידי פרעה להילחם בקעילה לפחות קיבל היתר לעשות כן, ואולי גם קיבל סיוע צבאי מצרי (ראו בהמשך). שְׁנֹרְדָתָה אינו מסתפק בדיווח זה, הוא חוזר לדברים שקרו לפני שהשיב לרשותו את קעילה: "מדוע כתב עבד-חִיבָה לאנשי קעילה: 'קחו כסף ולכו אחרי', וידע נא המלך אדוני כי לקח עבד-חִיבָה את עירי ממני". מכאן שלעבד-חִיבָה הוא קורא "בוגדים", למה "בוגדים" ולא "בוגד" בלשון יחיד, נראה שהיו לעבד-חִיבָה שותפים, אבל לא נדע מי הם. במכתבו (א"ע 279) ביקש שְׁנֹרְדָתָה מפרעה לשלוח צבא מצרי: "ישל[ח] נא המלך צבא סדיר,

ולו יקשי[ב] המלך למוש[לי עריו] ואנו נתנגד להם ונרחיק מארץ המלך אדוני את הבוגדים". מהבקשה לשלוח צבא מצרי סדיר ניתן ללמוד כי שְׁנֹרְדֵתָה לא הרגיש שיש בכוחו לעמוד לבד נגד עֶבֶד-חֵיבָה. וכנראה אכן התערב הצבא המצרי הסדיר בסכסוך שבין שְׁנֹרְדֵתָה ועֶבֶד-חֵיבָה (ראו בהמשך). אם הצבא המצרי נשלח ממצרים לבקשת שְׁנֹרְדֵתָה, או שהיתה זו יוזמת הנציב המצרי איננו יודעים. מכל מקום קעילה אבדה לירושלים ונפלה, מרצון או שלא מרצון, לידי שְׁנֹרְדֵתָה.

מכתב זה מעמיד את המאורע במסגרת כרונולוגית שכן שְׁנֹרְדֵתָה כותב: "ועוד: לְבָאיו מת, זה אשר נהג לכבוש את ערינו. אבל עתה עֶבֶד-חֵיבָה הוא לְבָאיו [א]חר, והוא כובש את ערינו". מבחינה כרונולוגית מכתב זה מאוחר אפוא למכתב מס' 245 המוזכר לעיל, שבו למדנו את מותו של לְבָאיו.

המאבק על השליטה בקעילה עולה מחדש, ובמפורש, במכתב 287. ממנו עולה כנראה כי הצבא המצרי הסדיר התערב לטבת שְׁנֹרְדֵתָה במריבה על קעילה: "הביאו אלי [צבא סדיר] לתוך [קעילה] [להילחם] בי... הכניסו אל קעילה". השערה זו תלויה בהשלמות מסתברות של הטקסט (אבל הן אינן וודאיות).

לפי המשכו של מכתב זה עמדה נגד עֶבֶד-חֵיבָה קואליציה עוינת: "ידע נא המלך: כל הארצות חיות בשלום (זו עם זו) אך נגדי (הן עושות) מלחמה... ארץ גזר, ארץ אשקלון ול[כיש] נתנו להם מזון, שמן ואת כל מחסורם". מי הם אותם "להם"? - כנראה אויביו של עֶבֶד-חֵיבָה, ואכן במהרה עֶבֶד-חֵיבָה יזכיר את מלך גזר כאויבו. גזר לא בלבד שעזרה לאויביו של עֶבֶד-חֵיבָה אלא שמהרה תהיה, או כבר היתה, לאויבת גלויה של עֶבֶד-חֵיבָה מלך ירושלים.

במכתב 289 כותב עֶבֶד-חֵיבָה לפרעה אמנחתפ ד' (אחננתון): "ראה מְלֶפָאֵלו אינו מתרחק מבני לְבָאיו ומבני אֶרְזִיָה. רצונם להשיג את ארץ המלך לעצמם". בני לְבָאיו המשיכו במדיניות של אביהם לאחר מותו; על אֶרְזִיָה ובניו איננו יודעים דבר. עֶבֶד-חֵיבָה מאשים אותם שהם רוצים לכבוש לעצמם את "ארץ המלך", כוונתו כנראה לירושלים, שהרי בהמשך המכתב הוא כותב: "ועתה באשר לירושלים, אם ארץ זו שייכת למלך מדוע <אין> הוא דואג לה כמו לעזה?" והנה מתברר לנו שעיר נוספת אבדה לעֶבֶד-חֵיבָה והיא רַבְתָּה: "ראה. זה אשר עשו מְלֶפָאֵלו ותגו: הם לקחו את רַבְתָּה... מְלֶפָאֵלו כתב אל תגו ואל בני <לְבָאיו>: 'הָיו שניכם מגן. העניקו לאנשי קעילה את כל מבוקשם ונבודד את ירושלים'". מְלֶפָאֵלו המדובר הוא מלך גזר, ותגו הוא מלך גת-כרמל. שניהם מתוארים כמי שעוזרים לאנשי קעילה ומתנכלים לירושלים.

מבט אחר על מי שלקחו מידי עֶבֶד-חֵיבָה את קעילה מספק מכתב מס' 290 ובו הוא כותב: "ראה את המעשה אשר עשו מְלֶפָאֵלו ושְׁנֹרְדֵתָה לארץ המלך אדוני: הם ערכו את צבאות גזר,

גת וקעילה (ו)לכדו את העיר רַבְתָּה. ערקה ארץ המלך לעֲפְרוֹ. אמנם כאן תגו אינו מוזכר, אך בהמשך המכתב תוזכר עירו, כלומר הוא, כאחראית לעריקתה של עיר אחרת מרשותו של עבד-חִיבָה.

מהמשך המכתב מתברר שמתנגדיו של עבד-חִיבָה המשיכו לנגוס בנחלתו: "ועתה יתר על כן, העיר של ארץ ירושלים (אשר) שמה בית חורון(?) ערקה בעקבות אנשי קעילה. ישמע המלך לעבד-חִיבָה עבדך וישלח נא צבא סדיר, כדי שישבו למלך את ארץ המלך. אולם אם לא יהיה צבא סדיר תערוק ארץ המלך לעֲפְרוֹ. המעשה נגד הארץ היה בפקודת מֶלְפָא[לו] ובפקודת [שְׁנֹרַד]תה [יחד ע]ם [ג]ת. וידאג נא המלך לארצו."

אין הסכמה בין החוקרים על זהותה של העיר הנוספת שערקה מירושלים. שמה נכתב Bit NIN.URTA, היינו בית נִנְרְתָה. מקובלת עלי הצעתם המסתברת (למרות שאינה נעדרת קשיים) של קלאי ותדמור⁵ שהשומרוגרם NIN.URTA מתכוון לשם של אלוהות כנענית מקבילה, לאל חורון שבדומה לנִנְרְתָה גם הוא היה אל לוחם. דבר זה נזכר לכשנגיע לדבר בתחומה של ארץ ירושלים.

עבד-חִיבָה אינו מסתפק במה שנוגע לעירו וסביבתה אלא עוסק גם במה שמתרחש הרחק ממנה, שכן גם זה נוגע לעירו. כך כתב באותו מכתב עצמו (א"ע 289): "ראה ארץ גת-כרמל שייכת לתגו, ואנשי גת הינם חיל מצב בבית שאן. האם ננהג כמו לִבְאִיו? הם נתנו את ארץ שכם לעֲפְרוֹ!" לִבְאִיו משכם הרי היה יריב מר לעבד-חִיבָה. לפנינו מבשר ראשון של היריבות בין שכם וירושלים, יריבות שיהיה לה המשך לאורך ההיסטוריה.

כיצד נראו הדברים מהצד השני, מצד אויביו של עבד-חִיבָה? גם הם לא שתקו, הם לא השאירו את הזירה ליריבם אלא פנו לפרעה, והשמיצו את יריבם. וכך כתב מֶלְפָאֵלו (א"ע 271): "ידע נא המלך אדוני כי עזה העוינות נגדי ונגד שְׁנֹרַדְתָה. לפיכך יציל נא המלך אדוני את ארצו מיד העֲפְרוֹ. נְלֹא ישלח נא המלך אדוני מרכבות להביאנו לבל יהרגונו עבדינו. יתר על כן יחקור נא המלך אדוני את ינְחִימוֹ עבדו על אשר נעשה ב[א]רצו". כאן יש לשאול אם יש כאן אזעקת שוא, או קריאת מצוקה של ממש. האם יכול להיות שעבד-חִיבָה השיב מלחמה שערה והביאם במצוקה, והוא ה"עֲפְרוֹ" שעליו הם מדברים? האם המשפט "לבל יהרגונו עבדינו" מעיד על תסיסה של האוכלוסיה נגד מושליהם? למרות שמצב ידיעותינו אינו מאפשר לנו לענות על השאלות, נראה לי שהמכתב מבטא מצוקה אמיתית.

אפשר שגם מכתבים 273-274 שייכים לפרשת המאבקים בין עבד-חִיבָה ושכניו. במכתב

273 כותבת מי שרוב חוקרי תעודות אל-עמארנה קוראים את שמה "בעלת האריות" (שמה כתוב בשומרורגמות, כיצד בוטא שמה לא נודע): "ידע נא המלך אדוני על ארצו. וי[דע]-נא ה[מ]לך אדוני כי העפרו כתבו לאילון וצרעה, ושני בני מלפאלו כמעט הוכו למוות". במכתב 274 היא מבקשת: "יציל-נא המלך אדוני את ארצו מיד העפרו לבל תאבד", ומודיעה: "צפמה נתפס<ה". אפשר שיש לבקש את צפמה באיזור גזר.⁶ אבל מי היתה הכותבת. ומה זיקתה לצפמה ולגזר ניתן רק לנחש.⁷

כנגד זה, במכתב 288, שהוא המאוחר ביותר בתיק מכתבי ירושלים, עבד-היבה מתלונן על בידודו: "לו ימלך המלך בדעתו באשר לארצו. אבודה ארץ המלך כולה. איבה נגדי מארצות שעיר ועד גת כרמל. שלום לכל מושלי הערים - ואילו נגדי מלחמה. נעשיתי כעפרו... כי איבה נגדי. אני יושב כספינה בלב ים... אך עתה העפרו לוקחים את ערי המלך. אף לא מושל עיר אחד נותר (נאמן) למלך אדוני. כולן אבדו! ראה תרצו נהרג בשער סלו, והמלך שתק. ראה זמרדה מלכיש היכוהו העבדים (אשר) הצטרפו לעפרו. יפתח-הדה נרצח בשער של סלו, והמלך שתק. [מדוע] המלך לא חקר אות[ם]?" והוא ממשיך בבקשה לשלוח צבא סדיר "כי אם אין צבא סדיר (עוד) בשנה הזאת, אבודות כל ארצות המלך אדוני." איננו יודעים מי היו תרצו ויפתח-הדה שנרצחו בשערי סלו, המפתח נמצא אולי נמצא במכתב מס' 335.

א"ע 335 נכתב על ידי פלוני בשם עבד-עשתרתי, ובו הוא מוסר על הירצחם של תרצו ויפתח-הדה: "ילמד נא [המלך] אדוני שאיש הע[פ]רו היכה למוות את תרצו ויפתח-הדה והתנכר ללכיש... ו[הבו]גד ל[קח] את כל אחי הנאמנים ונשים. ילמד נא המלך אדוני שלכיש [עו]ינת ומארתו נכ[ב]שה [יירוש]לים [עו]ינת". נראה שעבד-עשתרתי היה אחד ממלכי הערים השכנות ללכיש שמרדה באדוניה, ולמארתו, שהיא כנראה מורשת גת. האם אפשר שעבד-עשתרתי היה מלך גת אחרי שגורדה? איננו יודעים למי הכוונה ב"איש העפרו" אשר "היכה למוות את תרצו ויפתח-הדה והתנכר ללכיש" וגם שבה את האחים הנאמנים ונשים. סלו היא העיר ומצודת הגבול שבגבול מצרים והפרובינציה המצרית כנען, ליד קנטרה⁸, מכאן שזרועו של אותו עפרו היתה ארוכה עד מאוד. עמדתה העוינת של ירושלים כלפי עבד-עשתרתי ממשיכה את מסכת היחסים העכורה עם שגורדה ומלפאלו, מה שעשוי לחזק את הזיהוי של עבד-עשתרתי כמלך גת אחרי שגורדה.

6 החומר של מכתב 273 נבדק ונמצא זהה לזה של מכתבי גזר. גורן פינקלשטיין ונאמן 2004:277.

7 להשערות שונות על מקום מושבה של "בעלת האריות" ששמה נמסר בלת-נשתי ראו הנ"ל, שם:276-277.

8 איננו יודעים על עיר אחרת בשם סלו/סילה רק על עיר הגבול והמבצר המצרית ששמה נכתב בתעודות מצריות: ת'אר (I3rw), ה- המצרית מוסרת/מעתיקה s שמית, וה- את הלמ"ד (במצרית אין סימן ל-).

מי היה עבד-חִיבָה? שמו הוא שם מעורב: הרכיב הראשון בשם הוא שמי; אבל הרכיב השני הוא שמה של האלה הראשית בפנתיאון החורי-חתי. האם זה מעיד על משהו במוצאו? עניין מיוחד בכמה מהתבטאויותיו. כך למשל הוא טוען: "ראה אנוכי אינני [מושל עיר]. חייל אנוכי ל[מלך אדוני]" (א"ע 285; כיוצא בזה במכתב 287: "חייל המלך אנוכי. נכון אני למות למענד"). זו איננה נוסחת ההכנעה הרגילה שבה אחד המלכונים הכנעניים אומר שהוא עבד לפרעה. עבד-חִיבָה אומר שאיננו חִיזְנו, היינו מושל-עיר, תוארם הרגיל של מלכי הערים הכנעניות במסגרת האימפריאלית של הממלכה המצרית, אלא "חייל" (מצרית *ḥw*). זה תואר של חייל או מפקד זוט, מעין רבי"ט או סמל. האם היה עבד-חִיבָה בסך-הכל מפקד זוט? איני סבור שזה היה המצב. צריך להבין את האמירה הזאת כדו-פרצופית: מצד אחד היא ביטוי של הכנעה המציב את עבד-חִיבָה בדרגה נמוכה מאוד כלפי אדוניו, אבל מצד שני היא מפקיעה אותו מהמערכת הכנענית ומציבה אותו במערכת המצרית: אני חייל נאמן של המלך, ואפילו יותר מזה. במכתב 286 כותב עבד-חִיבָה כנגד המשמיצים אותו כמורד במלך: "ראה. באשר לי. לא אבי ולא אמי הושיבוני במקום הזה. זרוע המלך החזקה הכניסה אותי לבית אבי. מדוע דווקא אני אפשע במלך אדוני?" מה שעבד-חִיבָה אומר הוא שהמלך הושיבו על כיסאו ולפיכך הוא חייב נאמנות למלך. אין כוונתו לומר שאין לו זיקה לירושלים. אבל אפשר שהוא לא היה היורש הטבעי לכיסא. מאז ימי תחותימס השלישי, אחרי דיכוי המרד הכנעני הגדול, הנהיגו מלכי מצרים מדיניות של מיקח בני ערובה מבין בני המלכים של כנען למצרים, ולחנכם שם עם בני המלך והשררה הגבוהה של מצרים. בדרך זו הטמיעו המצרים את השכבה השלטת של כנען בעולם המצרי, וגרמו להם לנאמנות מסוימת למצרים, נאמנות שחוזקה על ידי היכרות אישית וכנראה גם רגשית עם השכבה השלטת של מצרים. כאשר מלך כנעני היה נפטר לעולם היה השליט המצרי מושיב על כיסאו את אחד מבניו שהתחנכו במצרים, ולא היה זה בהכרח מי שסבר שהמלוכה הגיע לו על פי מנהגי הירושה בעירו. אפשר שגם עבד-חִיבָה היה אחד הנסיכים הכנעניים שנתחנכו במצרים, ופרעה הוא שהושיבו על כס. ואכן ראוי לתת את הלב לנימוק שמעלה עבד-חִיבָה בבקשת העזרה מהמלך: "ראה אנוכי רַע המלך" (א"ע 288), אפשר שלפנינו תרגום של התואר המצרי *rh nsw*.

חיזוק מה להנחה שעבד-חִיבָה היה בן ערובה שהתחנך במצרים אפשר למצוא בפניות הישירות לסופר המצרי שבסופי כמה ממכתביו. במכתב 286 המכתב מסיים בפנייה ישירה לסופר המלך: "לסופר המלך אדוני. כה (אמר) עבדך: הבא נא (את דברי) במלים יפות אל המלך אדוני". ובמכתב 287: "לסופר המלך אדוני אמור, כה (אמר) עבדך. לרגליך נפלתי. עבדך אני. הבא מלים יפות אל המלך אדוני". כיוצא בזה גם במכתב 289: "לסופר המלך [אדוני. כ]ה (אמר) עבד-חִיבָה עבדך[:]. הבא מלים יפות לפני המלך. עבדך אנוכי". ובמכתב 288: "ל[סופר המלך אדוני. כ]ה (אמר) [עבד-חִיבָה העבד: לרגליך נפלתי]. הבא מלים יפות לפני [המלך].

עבדך ו[ב]נך אנוכִי" ההיתה איזו שהיא היכרות מוקדמת בין עבד-חֵיבָה לסופר המלך? הפניות מעידות על הדרך שבה הובאו הדברים לפני המלך: הסופר הבקיא באכדית ובמצרית היה קורא את המכתבים לפני המלך בלשונו, במצרית, ויכול היה להלביש את הכתוב בלשון יפה, או לעוותו, לטובת הפונה או לרעתו.

כבר ראינו כי עבד-חֵיבָה היה מעורב ברשתות המדיניות של הבריתות הכנעניות ובתככים של שכניו הקרובים והרחוקים: שכם, גת כרמל, עכו ואכשף, גזר וגת וביניהן קעילה, לכיש וגם אשקלון שלחוף הים. מי שמקיים קשרים הדוקים עם הממשל המצרי באֶחֱיָת-אתון אינו אישיות זניחה, ולרשותו משאבים מסוימים ונחלה לא מבוטלת, כמובן בממדים של כנען.

ה

נראה שניתן לסרטט את היקפה של ממלכת ירושלים של עבד-חֵיבָה: במערב היא גבלה בגזר השולטת על עמק אילון ועל הדרך העולה לירושלים. המאבק בין ירושלים וגזר היה על הערים רַבְתָּה ובית חורון (לפי הזיהוי, המקובל עלי, של בית נַנְרְתָה בבית חורון). חשיבותה של בית חורון בשליטה האסטרטגית שלה על הדרך מיפו לגב ההר, לירושלים. אשר למקומה של רַבְתָּה יש לבקשה אי-שם בין גזר לירושלים. אהרוני הציעה לזהותה בהַרְבָּה של יהושע טו, ס, שם היא מרכיבה יחד עם קרית יערים את מחוז ההר החמישי של יהודה. קרית יערים היא דיר אל-אַזְהַר (אל-עִזָּאֵר) שמעל לקרית אל-ענב (אבו-עיוש) אלא שאיננו יודעים על עיר בשם הַרְבָּה באיזור זה. לפיכך הציע אהרוני לזהותה בבית שמש שלמרבה הפלא כלל אינה מוזכרת ברשימת ערי יהודה. אמנם בשלב מאוחר יותר חזר בו והציע לזהות את רַבְתָּה בחירבת חַמִּידָה (ביר אל-חִילו) שבכרמי מנזר לטרון, רק שאם הזיהוי של חירבת חַמִּידָה והַרְבָּה נכון, הרי שרַבְתָּה-הַרְבָּה כבר איננה בהר יהודה, אלא בקצה שפלתו, על גבול עמק החוף. נראה לי להחזיק בזיהוי הראשון של אהרוני, ולקבוע את מקומה של רַבְתָּה-הַרְבָּה בבית שמש שבקצה הר יהודה. היא משקיפה על השפלה ועמק שורק שבו עולה הדרך ממישור החוף הדרומי לירושלים. לבית שמש חשיבות אסטרטגית דומה לגזר, ועבור גת אף רבה יותר. הדרך מגת לירושלים עוברת לרגלי תל בית שמש. מכאן יובן גם מה טעם מצאו לכיש ואשקלון להצטרף לַשְׁנִרְדָּתָה בסכסוך עם עבד-חֵיבָה על קעילה (א"ע 287) היושבת על הדרך העוברת בעמק האורך שבין ההר לשפלה. מהדיון שלמעלה עולה שבדרום-מערב גבלה ירושלים בתחום גת. קעילה ורַבְתָּה-בית שמש היו מוקדי מריבה בין ירושלים לשליטי הערים שממערב.

על הגבול הצפוני איננו יכולים לומר אלא זאת שבין ירושלים לשכם בהנהגתו של לַבְּאִי, ואחר כך בהנהגת בניו, היה שטח הפקר מיוער. אבל ניתן לומר בוודאות שמי שרצה לשלוט בדרך העולה מיפו לירושלים בדרך בית חורון, היה חייב לשלוט ברמת ההר באיזור גבעון שאליה

הגיעה דרך בית חורון לפני שפנתה דרומה לירושלים. במזרח גבלה ירושלים במדבר היורד מהר הזיתים מזרחה לעבר עמק הירדן.

נראה ששטחה של העיר ירושלים של תקופת אל-עמארנה היה מצומצם לשלוחת עיר דויד או לחלק ממנה. אבל השטח המצומצם של העיר לא מעיד על גודל ממלכת-העיר ירושלים ועל עוצמתה. אין להאמין כל כך למספנות שמשדרים מכתבי עבד-ה'יבה, זו מסכנות המנסה לגייס את תמיכת הריבון המרוחק. המעורבות של עבד-ה'יבה בתככים המדיניים ובמאבקים הפנימיים בכנען אינם מעידים על מסכנות, אף שניכרת בהם מצוקתו של הכותב. גם מלכים אחרים מציגים את עצמם כסובלים ממצוקה. למרות המצוקה עבד-ה'יבה יודע להשיב מלחמה שצרה למתנגדיו. כפי שעולה למשל ממכתב 280 של שְׁנֹרְדָתָה: "וידע נא המלך כי לקח עבד-ה'יבה את עירי ממני", המדובר בקעילה. אותה טענה על עריקת קעילה אל הבוגדים, קרי עבד-ה'יבה, קראנו גם במכתב 279.

על עוצמתו הכלכלית של עבד-ה'יבה אפשר ללמוד ממכתב 287. למרות המריבות עם מלך גזר עבד-ה'יבה שלח שיירות למצרים: "(ל)כאן שלחתי שיירות אל המלך אדוני [x] אסירים(?) , 5,000 [...] ... שמונה מובילים לשיירות המלך נלכדו בשדה (א)ילון. ידע נא מלכי אדוני שלא אוכל (עוד) לשלוח שיירה אל המלך אדוני. לידיעתך". מלך גזר השולט בעמק אילון תפס שיירה שעבד-ה'יבה שלח למצרים. ירושלים לא היתה יכולה להוסיף ולשלוח שיירות למצרים בגלל המצב, ייתכן שבהודעה על כך ביקש לפטור את עצמו מלשלוח מסים למצרים, או אפשר שרצה לעורר את פרעה להתערב, שכן ההפסקה במשלוח שיירות היא כבר פגיעה בהכנסות של המלך עצמו. לפי מכתב 288 שהוא כאמור כנראה האחרון שבמכתבי תיק ירושלים, הוסיף עבד-ה'יבה לשלוח מס למצרים אלא שהפעם לא שלח שיירה משלו, כי אם מסר את המס ביד פקידים מצריים: "[...] ב[א] אלי...[...]. נתתי [בי]ד[ו] עשרה עבדים. שְׁתָה, נציב המלך בא אלי; עשרים ואחת נערות (ו)שמונים אסירים נתתי ביד שְׁתָה מתנה למלך אדוני". המסים והמתנות שנמנו כאן מעידים על עוצמתה הכלכלית של ממלכת העיר ירושלים.

גודלה של העיר אינו מעיד על עוצמתה הכלכלית. העיר שימשה מרכז השלטון. בעיר ישבו המלך ואנשיו, פקידים ואנשי צבא, ועוד מי שהחצר נזקקה להם. האוכלוסייה ישה ברובה בכפרים, בערי השדה ובמשכנות רועים. על ביתו-ארמונו של עבד-ה'יבה בירושלים אנו לומדים ממכתב 287 שבו הוא מתאר את הסכסוך בינו לבין חיל המצב הכושי בירושלים. הוא מתלונן על התפרצותם של החיילים הכושים לעליית הגג שלו, ועל הסכנה שבה עמד כשהכושים פרצו אל ביתו. הארכיאולוגים עוד לא הצליחו לחשוף את שרידי העיר של תקופת אל-עמארנה ובנותיה.

במכתב 289 מבקש עבד-ה' לירושלים לחיל מצב 50 איש. זה נותן איזה שהוא מבט מפוכח על גודלה של ירושלים, ועל היקפו של הסכסוך בין עבד-ה' ושכניו. הצעקות מכל הכיוונים על אובדן ארץ המלך היו מוגזמות. כל עוד היתה אימת השלטון המצרי על נתיניו די היה בנוכחות מוגבלת של צבא מצרי כדי לשמור על השקט בארץ. מצרים לא התרגשה מדי מהסכסוכים הפנימיים בין נתיניה כל עוד לא נפגע שלטונה.

ביבליוגרפיה

גורן, פינקלשטיין ונאמן 2004

Y. Goren, I. Finkelstein and N. Na'aman, *Inscribed in Clay: Provenance of the Amarna Tablets and Other Ancient Near Eastern Texts*, Tel Aviv, pp. 280–283.

כוכבי-רייני תשס"ה

צ' כוכבי-רייני, למלך אדוני: מכתבי אל-עמארנה (ספריית האנציקלופדיה המקראית כ), ירושלים ובאר-שבע.

מורן 1992

W.L. Moran, *The Amarna Letters*, Baltimore and London.

נאמן 1975

נ' נאמן, המערך המדיני וההשתלשלות ההיסטורית בארץ ישראל לפי תעודות עמארנה (עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב).

קלאי ותדמור תשכ"ט

ז' קלאי וחי' תדמור, "בית נינורתה = בית חורון: לקורות ממלכת ירושלים בתקופת אל עמארנה" ארץ-ישראל ט (ספר ו"פ אולברייט), עמ' 138-147.

קנדטזון 1915 (1964)

J.A. Knudtzon, *Die El-Amarna-Tafeln mit Einleitung und Erläuterungen* 1–2, Leipzig, (Reprinted Aalen 1964).

רייני 1975

A.F. Rainey, The Identification of Philistine Gath, *Eretz-Israel* 12 (Nelson Glueck Memorial Volume), pp. 63–76.

מקורות האיורים

איור 1: מקס ריצ'רדסון

איור 2: כוכבי-רייני תשס"ה

